Knowledgeable Research (KR) 2026, Special Vol., (5):02
ISSN: 2583-6633, CODEN: KRABAU
International open-access peer-reviewed refereed monthly journal
https://knowledgeableresearch.com/index.php/1

कृत्रिमबुद्धिमत्ता : सत्तेचे नवे रूपआणिआधुनिकराज्याच्यास्वरूपाचेपुनर्निर्धारण

[1]डॉ.सौदागर फयाज मुनीरसाब*
असोसिएट प्रोफेसर, विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग,
इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय, सिडको, नवीन नांदेड

[2]डॉ.कारिकंटे गणपत रामराव,
असिस्टंट प्रोफेसर, विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग
धुंडा महाराज देगलूरकर कॉलेज, देगलूर, ता. देगलूर, जि..नांदेड,

शोध सार

कृत्रिमबुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence : AI) ही आधुनिक राज्यकारभारातील एक परिवर्तनकारी शक्ती म्हणून उदयास आली आहे. प्रशासन, सुरक्षा, कल्याणकारी धोरणे, आर्थिक नियमन, न्यायप्रक्रिया आणि देखरेख यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये AI चा वापर वाढत असताना राज्यसत्तेची रचना, कार्यपद्धती आणि अधिकारप्रयोग यांचे स्वरूप मूलतः बदलत आहे. पारंपरिक राज्यसत्ता मानवी विवेक, कायदे व संस्थात्मक यंत्रणांवर अवलंबून होती; परंतु समकालीन काळात डेटा, अल्गोरिदम आणि स्वयंचलितप्रणाली निर्णय प्रक्रियेचे केंद्र बनत आहेत. हा संशोधन निबंध AI ला 'सत्तेचेनवेरूप'म्हणून विश्लेषित करतो, आधुनिक राज्याच्या स्वरूपातील या बदलांचे सैद्धांतिक व अनुभवाधारित परीक्षण करतो आणि लोकशाही, उत्तरदायित्व व घटनात्मक मूल्यांवर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यमापन करतो.

बीज शब्द: *कृत्रिमबुद्धिमत्ता, सत्ता, अल्गोरिदमिकशासन, आधुनिकराज्य, लोकशाही, घटनात्मकमूल्ये*

Received: 02/12/2025
Accepted: 17/01/2026
Published: 31/01/2026

***Corresponding Author:**
डॉ.सौदागर फयाज मुनीरसाब
Email: fayaj11@gmail.com

१. प्रस्तावना :

राजकीयशास्त्रात सत्ता ही संकल्पना नेहमीच केंद्रस्थानी राहिली आहे. औद्योगिक व उत्तर-औद्योगिक टप्प्यांत सत्तेची साधने बदलत गेली; आज माहिती, डेटा आणि संगणकीय क्षमता या सत्तेच्या नव्या साधनांमध्ये गणल्या जातात. AI मुळे राज्य नागरिकांच्या वर्तनाचे पूर्वानुमान, वर्गीकरण आणि नियमन अधिक कार्यक्षमतेने करू शकते. परिणामी सत्ता अधिक सूक्ष्म, अदृश्य आणि तांत्रिक स्वरूप धारण करते. या पार्श्वभूमीवर AI केवळ प्रशासकीय साधन नसून राज्यसत्तेचा एक नवा प्रकार बनत आहे. हा बदल आधुनिक राज्याच्या संकल्पनेला नव्याने परिभाषित करतो. त्यामुळे AI-आधारित सत्तेचे सैद्धांतिक आकलन व लोकशाही परिणामांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. AI ला सत्तेच्या नव्या रूपात संकल्पित करणे.
2. AI मुळे आधुनिक राज्याच्या रचना व कार्यपद्धतीत होणारे बदल स्पष्ट करणे.
3. पारंपरिक सत्ता-सिद्धांतांच्या प्रकाशात AI सत्तेचे विश्लेषण करणे.
4. लोकशाही, उत्तरदायित्व व मूलभूत अधिकारांवरील परिणामांचे मूल्यमापन करणे.
5. लोकशाही पूरक व घटना संमत AI सत्तेसाठी धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

३. संशोधन गृहितके :

1. AI ही आधुनिक राज्यसत्तेची प्रभावी व स्वतंत्र अभिव्यक्ती आहे.
2. AI-आधारित शासनामुळे सत्तेचे केंद्रीकरण व तांत्रिक नियंत्रण वाढते.

3. अल्गोरिदमिक निर्णय प्रक्रिया पारंपरिक उत्तरदायित्व यंत्रणांना आव्हान देते.

4. योग्य कायदेशीर नियंत्रणाविना AI सत्ता नागरी हक्कांना बाधक ठरू शकते.

४. संशोधन पद्धती :

हा अभ्यास गुणात्मक स्वरूपाचा आहे. सैद्धांतिक विश्लेषण, धोरणदस्तऐवजांचे परीक्षण, न्यायालयीन निर्णयांचे विश्लेषण आणि निवडक भारतीय उदाहरणांचा अभ्यास या पद्धती वापरण्यात आल्या आहेत. दुय्यम स्रोतांवर आधारित सुसंगत व मौलिक मांडणी करण्यात आली आहे.

५. सत्तेची सैद्धांतिक चौकट :

वेबरने सत्ता ही सामाजिक संबंधांतील प्रभुत्व म्हणून मांडली, मार्क्सने तिला आर्थिक संरचनेशी जोडले, तर फुकोने सत्ता-ज्ञानसंबंधांवर भर दिला. AI-आधारित सत्ता या तिन्ही दृष्टिकोनांना एकत्र आणते —डेटा (ज्ञान), अल्गोरिदम (साधन) आणि संस्थात्मक अंमलबजावणी (प्रभुत्व) यांच्या माध्यमातून.

६. कृत्रिम बुद्धिमत्ता : सत्तेचे नवे परिमाण :

६.१ अल्गोरिदमिक सत्ता :

धोरण अंमलबजावणी व पात्रता निर्धारणात अल्गोरिदम निर्णायक भूमिका बजावतात.

६.२ डेटा - केंद्रित सत्ता :

नागरिकांचा डेटा हा राज्यासाठी धोरणात्मक संसाधन ठरतो.

६.३ स्वयंचलन आणि अदृश्यता :

निर्णय स्वयंचलित होत असल्याने सत्तेचे स्रोत अस्पष्ट होतात.

७. आधुनिक राज्यातील संरचनात्मक बदल :

७.१ अल्गोरिदमिक राज्य :

राज्याचे प्रशासन सॉफ्टवेअर - आधारित प्रणालींवर अवलंबून होते.

७.२ केंद्रीकरण व देखरेख :

AI मुळे निरीक्षण क्षमतेत वाढ होते.

७.३ उत्तरदायित्वाचा प्रश्न :

चुकीच्या निर्णयांसाठी जबाबदारी ठरविणे कठीण होते.

८. लोकशाहीवरपरिणाम :

AI-आधारित शासनामुळे सहभाग, पारदर्शकता व समता यांवर परिणाम होतो. डिजिटल दरीमुळे काही घटक वंचित राहण्याची शक्यता वाढते.

९. भारतीय संदर्भातील निरीक्षणे :

आधार, डिजिटल इंडिया आणि प्रेडिक्टि व पोलिसिंग यांसारख्या उपक्रमांत AI सत्तेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट दिसतात — कार्यक्षमता वाढी सोबतच गोपनीयता व समतेचे प्रश्नही उपस्थित होतात.

१०. घटनात्मक व नैतिक मुद्दे :

AI सत्ता समानता (कलम 14), स्वातंत्र्य (कलम 19) आणि जीवनाचा अधिकार (कलम 21) यांच्याशी संबंधित प्रश्न निर्माण करते. मानवी नियंत्रण व नैतिक चौकट आवश्यक ठरते.

११. लोकशाहीपूरक धोरणात्मक उपाय :

1. स्पष्ट AI कायदे व नियमावली
2. अल्गोरिदमिक पारदर्शकता व नियमित ऑडिट
3. Human-in-the-loop धोरण
4. संसदीय व न्यायिक देखरेख
5. नागरिक साक्षरता व सहभाग

१२. निष्कर्ष :

AI ही आधुनिक राज्यसत्तेची नवी अभिव्यक्ती ठरत असून ती प्रशासनासाठी संधी व लोकशाहीसाठी आव्हाने दोन्ही निर्माण करते. त्यामुळे AI सत्तेला घटनात्मक तत्त्वे, लोकशाही नियंत्रण आणि मानवी विवेक यांच्या अधीन ठेवणे अपरिहार्य आहे.

13. संदर्भसूची:

1. Weber, M. , Economy and Society.
2. Foucault, M. , Power/Knowledge.
3. Pasquale, F. ,The Black Box Society.
4. Eubanks, V. , Automating Inequality.
5. Government of India, National Strategy for Artificial Intelligence.
6. भारतीयसंविधान.

Copyright: © The authors. This article is open access and licensed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)